

V BOB

ETNOS VA MADANIYAT

17-§. Madaniyat va uning etnik funksiyasi.

18-§. Etnik madaniyat.

19-§. Zamonaviy dunyo madaniyati va etnik madaniyat.

20-§. Milliy madaniyat. An'ana, urf-odat va marosimlar.

21-§. O'zbek milliy mentaliteti.

17-§. Madaniyat va uning etnik funksiyasi

Insoniyat tarixining o'tgan davri mobaynida tadqiqotchilar tomonidan sivilizatsiyalar va turli-tuman madaniyatlar taraqqiyotiga oid juda boy va ancha sermahsul materiallar yig'ilganiga hamda bu borada ilm ahli orasida ko'plab bahs-munozaralar bo'lib o'tganiga qaramay hali hanuz fanda madaniyat atamasining yagona mukammal ta'rifi mavjud emas. O'z navbatida, shuni ham aytib o'tish kerakki, mazkur holat aytarli darajada ajablanarli ham emas. Chunki ijtimoiy fanlar tizimida tabiiy fanlardagidek doimo ham yagona tizim doirasida mujassamlashgan qarashlar bo'lavermaydi. Qolaversa, «madaniyat» atamasining o'zi ham turli darajadagi va shakldagi voqeliklarni aks ettiruvchi ko'plab fenomenlardan tashkil topgan. Shu bois mazkur fenomenlarni yagona bir shaklda bayon qilish jiddiy ish hisoblanadi.

“Madaniyat” tushunchasini “jamiyat” tushunchasidan farqlash mumkin, lekin ular orasida uzviy aloqa mavjud. Madaniyat shu jamiyatdagi odamlar turmush tarzi, urf-odat va rasm-rusumlar, shuningdek, ular ishlab chiqaradigan moddiy noz-ne’matlarga aloqadr tushuncha. “Jamiyat” esa umumiy madaniyatga mansub bo’lgan individlarni o’zaro bog’lab turadigan aloqalar tizimidir. Birorta ham madaniyat jamiyatsiz yashay olmaydi, shuningdek, birorta ham jamiyat madaniyatsiz mavjud bo’la olmaydi. Madaniyat bo’lmasa biz to’la ma’nodagi “odam” bo’la olmas edik. Uzoq yillar mobaynida xalq turmush tarzi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan ko’plab olimlar tomonidan madaniyat iborasiga ta’rifu tavsiflar berilgan bo’lib, ko’pincha madaniyat deyilganda – *insoniyat faoliyati davomida yaratilgan barcha yutuqlar tushuniladi*. Odatda «madaniyat» iborasi odamlar turmush tarzi bilan bog’liq tarzda izohlanadi.

Madaniyat atamasi lotincha «cultura» so’zidan olingan bo’lib, u dastlab qishloq xo’jalik ekinlari yoki uy parrandalari va hayvonlarni madaniylashtirish jarayoniga nisbatan qo’llanilgan. XVI asr boshlariga kelib esa ushbu so’zning dastlabki ma’nosi kengaygan va qishloq xo’jaligidan insoniyat taraqqiyotiga, uy parrandalarini madaniylashtirilishidan ongning madaniylashishiga nisbatan ham qo’llanila boshlagan. Biroq madaniyat so’zining bunday talqini umum tomonidan to XVIII asr oxiri – XIX asr boshlariga qadar qabul qilinmagan.

XIX asr boshlariga kelib «madaniyat» so’zi «sivilizatsiya» so’zining sinonimi tarzida yoki unga qarama-qarshi tarzda qo’llanilgan. O’z navbatida, shuni ham aytib o’tish kerakki, «sivilizatsiya» so’zi lotincha civilis (fuqaro) so’zidan olingan bo’lib, XVIII asr oxirida fransuz va ingliz tillarida insoniyatning ilgarilab boruvchi jarayoni – yovvoyilik, mustamlakachilik va

fuqarolik jamiyati tomon harakati yoʻnalishiga aytilgan. Fransuz va ingliz tilida «madaniyat» va «sivilizatsiya» soʻzlarining sinonim tarzida qoʻllanilishi XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida fransuzlar va inglizlar orasida insoniyat taraqqiyoti ilgarilab boruvchi taraqqiyot ekanligiga va ularning jamiyati mazkur taraqqiyot bosqichining yuqori nuqtasiga tegishli ekanligiga ishonch hissini tugʻdirgan.

Germaniyada «madaniyat» atamasining qoʻllanilish tarixi birmuncha boshqacharoq tarzda kechgan boʻlib, bu yerda «sivilizatsiya» iborasi salbiy maʼno kasb etgan boʻlsa, «madaniyat» soʻzi ijobiy maʼnoni bildirgan. Nemislar «sivilizatsiya» soʻzini «burjuacha» sunʼiy kamtarlik, «madaniyat» soʻzini esa intellektual, badiiy yoki maʼnaviy faoliyat tarzidagi insoniyat faoliyatiga nisbatan qoʻllaganlar.

Madaniyat – insonga biologik jihatdan tegishli boʻlmagan (genetik jihatdan bogʻliq boʻlmagan – A. A.) va kishilarning hayot faoliyati natijasida yaratiladigan koʻrinishdir. Madaniyatning bunday kompleks talqini maʼlum maʼnoda etnomadaniyat iborasiga ham javob beradi. *Etnomadaniyat* esa – bu maʼlum etnosga xos boʻlgan xususiyatlarni saqlab qolish maqsadida oʻzlashtirilgan koʻrinishlar majmuidir. *Anʼanaviy xalq madaniyati* deyilganda etnosning tarixiy-maʼnaviy ehtiyojlari asosida vujudga kelgan, ularning aqliy-ijodiy faoliyati asosida taraqqiy etgan, mingyilliklar mobaynida yigʻilgan ajdodlar qarashlari, tajribalari, orzu-istaklari, anʼanalari va qadriyatlarini oʻzida mujassamlashtirgan, ajdodlardan avlodlarga meros tarzida oʻtib, asrlar osha sayqallashib, mukammallashib kelayotgan bebaho meros tushuniladi.

Maxsus ilmiy adabiyotlardan maʼlumki, etnologiya oʻtmishdagi va zamonaviy jamoalar, ular orasidagi oʻzaro munosabatlarni hamda turli xalqlar va etnik guruhlarining madaniy oʻziga xosligini tavsifu tahlil

qiladi. Bu borada agar Yevropa ilmiy maktabi namoyandalari o'zlarining qarashlarida ko'pincha turli xalqlar to'g'risidagi tushunchalar va jamiyat to'g'risidagi nazariyalarga e'tibor qaratgan bo'lsalar, amerika maktabi namoyandalari esa asosiy tadqiqot ob'ekti tarzida madaniyatni tadqiq etganlar va ushbu maktabning yirik namoyandalari (F. Boas, K. Uissler, A. Kryober, Dj. Myordok va boshqalar) o'zlarining tadqiqotlarida ekstrosentristik talqinlardan butunlay voz kechishga harakat qilganlar.

Hozirgi rivojlangan jamiyatda o'zga bir etnik jamoa ta'sirisiz mustaqil rivojlangan biror-bir etnos yoki etnik guruhni topish qiyin. Ayniqsa buyuk o'zgarishlar va informatsion-kommunikatsiya asri bo'lgan XXI asrda turli etnik guruhlar va madaniyatlararo hamkorlikning rivojlanishi va globallashtiruvning kuchayishi natijasi o'laroq madaniy o'ziga xosliklarga qiziqish ortib bormoqda. Zamonaviy xalqlardagi madaniy xilma-xillik ko'payib bormoqda va har bir xalq o'ziga xos madaniy xususiyatlarini saqlab qolishga harakat qilmoqda.

Ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar doimo insoniyat evolyutsiyasining muhim qismlaridan biri bo'lib kelgan. Shu bois ayrim konstruktivistik olimlar etnosni bir marta va yakuniy tarzda shakllangan etnos tarzida talqin qilish birmuncha xato mulohazadir, deb ta'kidlamoqdalar.

Etnik madaniyatlarning tadqiqiga oid zamonaviy qarashlarda, asosan, etnografik va tarixiy tahlilga, sotsiologiyaga, lingvistikaning nazariy asoslari va muhim yangi ilmiy natijalariga asoslaniladi. Bunda madaniyat ramzlar va ma'nolar tizimi tarzida talqin qilinadi va bu o'zining talqini hamda izohini talab etadi. Shubhasiz mana shunday metodologik talqinda evolyutsionistik nazariyalar o'rnini konstruktivistik konsepsiyalar egallay boshlagan.

Ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlarda madaniyatning funksional vazifasi borasida qator mulohazalar bildirilgan. Mazkur mulohazalarning e'tiborga sazovorlariga zamonaviy madaniyatning quyidagi asosiy funksiyalarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– **instrumental** – atrof-muhitni yaratish va qayta yaratish funksiyasi;

– **inkulturatsiya** – insonning o'zini yaratish va qayta yaratish funksiyasi;

– **me'yoriy** – jamoaviy hayotni tashkil etish tizimini yaratish funksiyasi;

– **ramziy** – «anglatuvchi», ya'ni nomlar, ismlarni yaratish va buning natijasida insonlar aqliy hamda emotsional harakatlarni qiladilar. Agar qaysidir biror-bir buyum yoki ko'rinishga nom berilmagan va u insonlar tomonidan nomlanmagan bo'lsa, demak, bunday narsa yoki holat ular hayotida mavjud emas;

– **idrok etish** – bu funksiya insonlarga dunyoning manzarasini yaratish imkonini beradi va shu bois ham ramziy funksiya bilan chambarchas bog'liq;

– **kommunikativ** – bu funksiyada etnomadaniy an'analar ajdodlardan avlodlarga o'tkaziladi.

Umuman olganda, mazkur funksiyalar ham og'zaki tarzda, ham axborot almashuvi tarzida, ham og'zaki bo'lmagan usullar va atributlar orqali amalga oshiriladi. Etnomadaniy an'analarning uzatilishida ko'pincha til muhim ahamiyat kasb etmaydi va bunda ramziy tavsif kasb etuvchi imo-ishora, marosimlar, rituallar, simvollar, kiyim-kechaklar, ovqatlar va shu kabilar katta ahamiyatga ega.

Madaniyatning mazkur etnik funksiyalari asosiy maqsad – shaxsni psixologik himoyalashga xizmat qilgan, unga olamda o'zini idrok etish va mana shunday xavfsiz hamda ishonchli turmush tarziga ega bo'lish imkoniyatini bergan. Etnik madaniyatda etnosga xos himoya mexanizmi bo'lgan.